

DOSYA /DERLEME**TARİHSEL SÜREÇTE BİR PARANTEZ:
“SOSYAL GÜVENLİK HAKKI”**

Özgür MÜFTÜOĞLU*

Tarihin hemen her döneminde insanlar, günlük yaşamlarında ve gelecekte varolabilmek endişesi içinde olmuşlardır. Bu nedenle de yaşamı güvence içerisinde sürdürebilmek, insanlığın en temel gereksinimlerinin başında gelmiştir. Kapitalist üretim sürecinin henüz varolmadığı (modernizm öncesi olarak da tanımlanan) toplumlarda güvence aile, soy, akrabalık gibi toplum içinde varolan aidiyet temeline dayalıdır. Soylu ve varlıklı ailelerden gelenler için bugün ve gelecek kaygısı olmadan güvenceli bir yaşam mümkünken, bu şansa sahip olamayan geniş toplum kesimleri, güvenceden yoksun bir yaşam sürmektedir. Bu kesimin yaşamda kalabilmesi efendilerine ya da kiliseler aracılığı ile yürütülen ve varlıklı kesimin insafına dayalı olan “hayır” veya “sadaka” olarak da ifade edebileceğimiz bir mekanizmaya bağlıdır. Soylu ve varlıklı bir aileden gelmeyen bu insanların, ister belirli bir efendiye, isterse “hayır” mekanizmasına bağımlı olsunlar, yaşamlarını güvence içinde sürdürebilmeleri, genel bir tanımlamayla varlıklı kişilere ve dolayısı ile mevcut sisteme sadakatlerine bağlıdır. Diğer bir söyleyişle, bu dönemde egemen olan kesim, bu güvence mekanizmasını diğer insanları bağımlı hale getirme ve böylece egemenliğini sürdürme amacıyla da kullanmaktadır.

18. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan toplumsal değişim, güvencenin kaynağının soyluluk yerine mülkiyet sahipliği temeline

oturmasını sağlamıştır. Mülkiyet, bireyin kendisi için varolabilmesini ve bir başkasının merhametine bağlı kalmadan yaşamını güvence içerisinde sürdürebilmesinin temel dayanağıdır. Mülkiyet, bireye hastalık, kaza, çalışamayacak duruma düşme gibi yaşamın talihsizlikleri ile baş etme güvencesi sağladığı gibi bağımsız yurttaş olarak kabul görmesini de sağlamaktadır. Ancak tüm bunların varlığı, mülk sahibinin mülkiyetinden kaynaklanan bu ayrıcalıkları kullanması için yeterli değildir. Mülk sahibinin, kendi girişimlerini geliştirebilme (yani yeni mülkler edinme) ve mülkiyetin sağladığı üründen huzur içinde yararlanma özgürlüğüne de sahip olması gerekmektedir. Bunun için gerekli olan mekanizma ise “devlet”tir (Castel, 21) .

Mülk sahiplerinin ihtiyaç duyduğu devlet modeline Fransız İhtilali ile ulaşılmıştır. Modern olarak da tanımlanan bu devlet, kamu düzeninin bekçisi, bireylerin hak ve mülkiyetinin teminatı olma işlevi üzerine yoğunlaşan bir hukuk devletidir. Bu devlet, toplumun ekonomi ve diğer alanlarına müdahale etmekten uzak duran ama kişinin ve haklarının bütünlüğünü savunmada sert ve mülkiyet düşmanlarına karşı acımasızdır (Castel, 22).

1789 yılında kabul edilen, 1791 tarihli Fransız Anayasası'na önsöz olarak eklenen ve burjuva demokrasininin temel ilkeleri olarak da kabul edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, mülkiyeti temel alan devlet anlayışının en önemli belgesi niteliğindedir. Bildirge'de mülkiyet, kutsal bir hak olarak kabul edilmiş ve mülkiyet edinimi ve mülkiyetin kullanım özgürlüğü teminat altına alınmıştır.

* Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi Bölümü Öğretim Üyesi

Fransız İhtilali ile şekillenen liberal ideoloji, özellikle 19 yüzyılın başlarında, bireylerin hem hukuk devletine dayalı güvencelerini, hem de özel mülkiyete dayalı sosyal güvencelerini sağlama iddiasındadır. Bu ideolojiye göre mülkiyet, bireylerin bağımsızlığını koruduğu gibi, onları yaşamın risklerine karşı da güvence altına alacak en yetkin kurumdur. Mülk sahibi bireyler, devletin sağladığı yasal güvence içerisinde kendi olanakları ile korunabilirler. Böylece, mülk sahipleri için sosyal güvenlik kesin olarak sağlanmış olmaktadır.

Mülkiyet sahiplerinin sosyal güvenlik hakkını, burjuva devleti sayesinde bütünüyle teminat altına alan liberal ideoloji, mülk sahibi olmayan kesimlerin güvenlik sorunsalına karşı bütünüyle ilgisiz kalmıştır. Dahası, mülksüz kesimlerin yaşamlarını sürdürebilecekleri kadar bir yardımı düzenlemeye yönelik girişimler bile engellenmiş ve bu kesim için "ahlaktan yoksun, beceriksiz iki ayaklılar sürüsü" gibi nitelendirmeler yapılmıştır (Castel, 32).

Oysa, gerek sanayi devrimi ile birlikte egemen olan kapitalist üretim tarzı, gerekse liberal devlet anlayışı, ekonomik ve toplumsal yapıda büyük bir değişime neden olmuştur. Bu değişim sürecinde bir taraftan, mülkiyet dışındaki aile, kilise gibi aidiyet mekanizmaları önemli ölçüde ortadan kalkmış, diğer taraftan ise kapitalist üretim sisteminin ortaya çıkarttığı yeni risklerle sosyal güvence, çok daha yaşamsal hale gelmiştir.

Kapitalist üretim tarzının iki temel özelliği vardır. Bunlardan birincisi, üretimin değişim kar etme amacıyla yapılması, diğeri ise emeğin metalaşmış olması yani, emek gücü haline gelmesidir. Emeğin metalaşması, bir piyasa mekanizması içinde satılması ve karşılığında emek gücü sahibinin ücret elde etmesi anlamına gelmektedir. Bu, emek gücünün alınıp satılmadığı durumda diğer metalar gibi ortadan kalkma sonucunu da beraberinde getirmektedir. Ancak, emek gücünün sahibi insandır ve onun emek gücünü satamayarak ortadan kalkması, yaşamını sürdüremeyeceği anlamına gelir (Arin, 69). Kapitalist sistemin en temel çelişkisi olarak da nitelendirebileceğimiz, emek gücünün ve dolayısı ile onun sahibi olan insanın metalaştırılması, sanayi devriminin ilk yıllarından itibaren yedek işçi ordusu yaratma amacına da uygun olarak yaygınlaşmaya başlamıştır. Yedek işçi ordusu¹, emeğin birbiri ile rekabetini yaratarak, emek maliyetini yani, ücretleri düşürmenin temel yolu olarak görülmüştür. Yedek işçi ordusunun yaygınlaşması, emek gücünün önemli bir kısmının meta dahi olamamasını yani, yaşamlarını sürdürececek bir gelire ulaşmaktan yoksun kalmaları sonucunu ortaya çıkartmıştır. Bu süreçte bir taraftan önemli bir sermaye birikimi yaratılırken, diğer taraftan, iş bulabilenler son derece kötü koşullarda çalışmayı kabullenmek zorunda kalmışlar, iş bulabilme olanağına sahip olamayanlar ise bütünüyle yoksulluğa ve sefaletle sürüklenmişlerdir.

Kapitalist üretim sistemi ile ortaya çıkan bu koşullar, toplumun mülk sahibi olamayan çok önemli bölümü için

güvencesizliğin de kaynağı olmuştur. Geleneksel aile, komşuluk ve din gibi ilişkiler içerisinde yürütülen dayanışma ile bir süreliğine de olsa insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri mümkündür. Oysa kapitalizmde, emek gücünü satarak geçinen insanlar ancak, kendi yaşamları için yeterli olabilecek geçimlik bir ücret almaktadır ve başkalarına uzun süre bakmaları imkansızdır. Bu nedenle insanlar için tek güvence, emek güçlerini satabilmelerine bağlıdır. Emek gücünü satamaması emeğin, yaşamını sürdürebilme güvencesini ortadan kaldıran en önemli risktir. Bu bağlamda, işsizlik, yaşlılık, sakatlık, iş kazası, hamilelik gibi bir süreliğine ya da bütünüyle emek gücünün satılmasını engelleyici durumlar güvencesizliğe yol açan en önemli risk unsurlarıdır (Arin, 69).

Emekçilerin içinde buldukları yoksulluk ve sefaletten kurtulabilmeleri ve güvence içerisinde yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli koşullar, kapitalist üretim sistemine ve dönemin sermaye birikim modeline bütünüyle aykırıdır. Bu nedenle, 19. yüzyıl başlarında insanca çalışma ve yaşam hakkı, siyasal ve ekonomik eşitlik gibi taleplerde bulunan emekçiler, mülkiyeti korumakla görevli liberal devlet tarafından baskı altında tutulmuş, örgütlenmeleri ve siyaset yapmaları engellenmiştir (Güzel-Okur, 16). Buna karşılık emekçi kesimler, işçi sınıfı bilinci içerisinde, yüzyıl boyunca sürececek toplumsal bir mücadeleye girişmişlerdir.

Öncülüğünü Karl Marx ve Frederich Engels'in yaptığı "bilimsel sosyalizm" in de etkisi ile işçi sınıfı hareketinin ekonomik ve siyasal hak mücadelesi, kapitalizme alternatif bir sistem talebine dönüşmüştür. Bu alternatif, "sosyalizm" dir. Sosyalizm emek gücünü, üzerinden artı değer sağlanan bir meta olarak gören üretim sistemine ve mülkiyeti en yüce değer olarak gören liberal devlet anlayışına karşılık, mülkiyetin ve emeğin toplumsallaştırılmasını öngörmektedir. Bu sistemde emek, üretim araçlarının ve iktidarın sahibi olacaktır. Dolayısı ile emeğin sömürsüne dayanan kar mekanizması ve temel işlevi mülkiyeti korumak olan liberal devlet anlayışı ortadan kalkacak ve toplumun hemen tümü sosyal güvence altına alınmış olacaktır.

Sosyalizm düşüncesinin etkisi altındaki işçi sınıfı mücadelesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle erken sanayileşen Avrupa ülkelerinde hızla yayılmıştır. Grevler ve eylemlerle kendisini göstermeye başlayan işçi sınıfı hareketi, 1848'de Komünist Manifesto'nun yayınlanması, 1864'te toplanan I. Enternasyonel ve 1871 Paris Komünü ile kapitalist sistem karşısında önemli bir tehdit haline gelmiştir.

Sermaye sınıfı ve onların iktidarda bulunan temsilcileri işçi sınıfından gelen bu tehdit karşısında, işçi sınıfını sistemle bütünleştirmek için bir takım demokratik düzenlemelere gitmek durumunda kalmışlardır (Akkaya, 78). Buna da işçi sınıfının en yaşamsal talebi olan sosyal güvenceyi sağlamaya yönelik düzenlemelerden başlanmıştır.

Sosyal güvenlik konusunda ilk kurumsal düzenleme, sosyalist akımların merkezi durumunda bulunan Almanya'da gerçekleştirilmiştir. Almanya'da Bismarck, işçi sınıfından gelen yoğun tehditler karşısında, sosyalizmin etkisini azaltmak ve işçi sınıfını sistemle bütünleştirmek amacıyla, bir taraftan geleneksel baskı politikasını uygularken (sosyalist partileri kapatmak, dernek kurmayı yasaklamak vs.), diğer taraftan devlete sosyal bir nitelik kazandırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, 1883'te hastalık sigortası, 1884'te kaza sigortası, 1889'da emeklilik sigortasını yürürlüğe koymuştur (**Sosyalizm Ansiklopedisi, 307**).

Engels'in "burjuvanın isteklerini burjuvaya özgü olmayan yollarla gerçekleştirdi" sözleriyle açıkladığı Bismarck'ın bu uygulamaları, önceleri diğer ülkeler tarafından benimsenmemiştir. Ancak, Almanya'daki uygulamaların işçi sınıfının bu tepkisini azalttığı ve reform yanlısı sosyal demokratlarca da desteklediği görülünce diğer ülkeler tarafından da benimsenmiş ve sosyal güvenlik uygulamaları yaygınlaşmıştır (**Güzel-Okur, 17**). Gerçekten de sosyal güvenlik uygulamalarının yaygınlaşması, işçi sınıfı mücadelelerinin etkinliğinin azalmasını sağlamıştır (**Akkaya, 79**).

Özellikle, sanayileşmiş Avrupa ülkelerinde sosyal güvenlik sisteminin kurumsallaşması ve mülk sahibi olmayan halk kesimlerine de siyasi hakların tanınması, işçi sınıfı içinde devrimci ve reformist ayrışmalara yol açmış ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde işçi sınıfı bilimsel sosyalizmden önemli ölçüde kopmaya başlamıştır. Bu süreçte 1917 Ekim Devrimi, sosyalizm tehdidini tekrar gündeme getirmiş ve özellikle, Avrupa ve ABD işçi sınıfının sosyalizme yönelmesini engellemek amacıyla sosyal haklarda yeniden bir takım iyileştirmeler sağlanmıştır.

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar büyük ölçüde işçi sınıfının ve reel sosyalizmin tehdidi ile gelişme gösteren sosyal haklar, 1929 yılında kapitalist sistemin içsel çelişkileri nedeniyle ortaya çıkan krizle birlikte yeni bir boyuta taşınmıştır. Krizin nedeni büyük ölçüde, yoğun emek sömürüsüne dayalı klasik liberal anlayışla belirlenen ücretlerin gelişen üretim ve yönetim teknikleri sayesinde giderek artan üretime yeterli talep oluşturamamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle krizi aşmak üzere talep yönlü ekonomi politikaları benimsenmiştir. İlk uygulamalarına ABD'de New Deal politikaları ile tanık olunan talep yönlü ekonomi politikaları, devletin ekonomiye daha etkin bir biçimde müdahale etmesini öngörmektedir. Bu bağlamda, üretim araçları büyük ölçüde devletin eline geçmekte, ayrıca devlet, talebi arttırmak üzere sosyal harcamaları yükseltmektedir.

II. Dünya Savaşı'nın ardından özellikle merkez kapitalist ülkeler olarak da ifade edebileceğimiz erken sanayileşmiş ülkelerde sosyal güvenlik başta olmak üzere sosyal haklar, kurumsal bir yapı içerisinde düzenlenmiş ve bu haklar hukuksal olarak da teminat altına alınmıştır. Böylece devlet, mülkiyetin teminatı olmak yanında sosyal hakları da teminat altına alan "sosyal devlet" kimliğine bürünmüştür.

Sosyal devlet anlayışı, gerek üretim sürecinde gerekse ekonomik ve sosyal politikaların belirlenmesinde sendikalar aracılığı ile işçi sınıfını da karar mekanizmalarına dahil etmiştir.

1970'li yılların başına kadar süren sosyal devlet anlayışı ve bu bağlamda, sosyal haklardaki gelişmeler, özellikle Uluslararası Çalışma Örgütü aracılığı ile çevre kapitalist ülkelere de yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.

Sosyal devlet uygulamaları, özellikle 1950'li yılların başları ile 1970'li yılların başlarına kadar geçen sürede etkin biçimde uygulanmıştır. Bu dönem aynı zamanda, üretimin, tüketimin ve ücretlerin en fazla yükseldiği dönem olmuştur. Kapitalizmin "altın çağı" olarak da nitelendirilen bu dönemde artan refahtan toplumun çok büyük bölümünü oluşturan ücretliler de pay alabilmişler ve sosyal güvence, piyasa mantığına göre değil, ücretin toplumsallaştırılmasından yola çıkılarak oluşturulmuştur (**Castel, 42**).

Sosyal güvence sorununun sosyal devlet uygulamaları ile büyük ölçüde çözülmesi, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ya da bölüşürülmesi ile olmamıştır. Ücretlilerin kendi arasında ve ücretlilerle sermaye sahipleri arasındaki gelir farklılığı son derece eşitsiz biçimde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Buna karşılık farklı toplum kesimleri, çalışma hakkı ve sosyal güvenceyi de içeren koruyucu haklardan aynı ölçüde yararlanamamışlardır. Bu nedenle de emekçi kesimler, eşitsizlikleri kabullenmişler ve eşitsizliklerle mücadele etmemişlerdir (**Castel, 40**).

1970'li yıllarla birlikte kar hadleri düşmüş, reel ücretler verimliliği aşmış ve istikrarlı sermaye birikim olanakları ortadan kalkmıştır. Böylece kapitalist sistem yeniden bir krize girmiştir. Kapitalist sistemin bu krizine üretim sistemi ve sosyal devlet anlayışını da içeren talep yönlü ekonomi politikalarının neden olduğu düşüncesi hakim olmuştur. Bunun anlamı, 19. yüzyılın sonlarından itibaren işçi sınıfını uyumlaştırmak ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan krizi aşmak amacıyla uygulanan politikaların sonlanmasıdır. Diğer bir söyleyişle, başta sosyal güvenlik olmak üzere emekçilere verilen sosyal haklar, sermaye üzerine yük olduğu gerekçesi ile ortadan kaldırılmalı ve piyasa mekanizmasına dayalı liberal düşünce tekrar egemen hale gelmelidir.

Yeni liberal politikalar olarak da bilinen bu anlayış, 1970'li yılların ortalarından itibaren başta ABD ve İngiltere olmak üzere kapitalist ülkelere benimsenmeye başlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda sermaye, ucuz emek bölgeleri ve yeni pazarlara yönelmiş; fabrika tipi üretim, işçi sınıfı örgütlülüğünün zayıf olduğu (ya da hiç olmadığı) küçük ve orta ölçekli işletmelere kaymış; üretimde teknolojinin yoğunluğu artmış; üretim sürecinde istihdam ve çalışma biçimleri esnekleştirilmiş; işçilerin birbirleriyle rekabetini artırarak verimliliği yükseltmeye dayanan performansa dayalı ücret sistemi uygulanmaya başlanmıştır.

Üretim sistemlerindeki bu değişim, emeğin yapısında da değişime neden olmuş ve emekçiler arasındaki

tabakalaşma artmıştır. Emeğin yapısındaki bu değişim ile emekçiler arasındaki niteliksel ve mekansal farklılıklar, sendikal örgütlenmeleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Öte yandan, devletin ve işverenlerin sendikalara karşı tutumları sertleşmiş ve karar süreçlerine sendikaların katılımı büyük ölçüde engellenmiştir (Müftüoğlu, 2006).

Bir taraftan, üretim sürecindeki değişim emekçilerin güvencesiz ve düşük ücretle çalışmalarına neden olurken, diğer taraftan örgütsüzleşme ve sendikaların etkisizleşmesi, kaybedilen hakların savunulmasını engellemiştir. Ayrıca üretimin ucuz emek bölgelerine kaydırılması, bu bölgelerdeki işçiler ile merkez ülkelerdeki işçiler arasında rekabete neden olmuş, bu da merkez kapitalist ülkelerde işsizliğin artması ve sosyal hakların geri alınmasını kolaylaştırmıştır.

Öte yandan, sermayenin emek ucuz olduğu için üretimi kaydıracağı bölgeler, sanayileşme sürecini tamamlamamış, dolayısı ile geleneksel güvence mekanizmalarının egemen olduğu ülkelerdir. Üretim buralara kayması ile birlikte bu ülkelerde işçileşme yani, ücretli çalışan nüfus artmıştır. Buna karşılık, işçi sınıfı bilinci, örgütlenme ve sosyal haklar son derece zayıf olduğu için bu ülkelerde de güvencesizler giderek artmaktadır.

Yine aynı dönemde yeni liberalizmin, krizin diğer nedeni olarak gördüğü devletin sosyal işlevi ortadan kaldırılarak devlet, liberal ideoloji doğrultusunda yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır. Böylece devlet, bir taraftan üretimden çekilirken diğer taraftan, sosyal devletin gereği olarak gerçekleştirdiği (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik vd) kamu hizmetleri ya özelleştirilmiş ya da piyasa kurallarına göre yeniden düzenlenmiştir.

Yeni liberalizmin kapitalist sistemi krizden kurtarmak amacıyla önerdiği ve yaklaşık 30 yıldır etkin biçimde uygulanan üretim sistemlerinin esnekleştirilmesi ve sosyal devleti tasfiye politikaları, kapitalist sistemin 19. yüzyıl sonlarında açtığı bir parantezi kapatması olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Bu parantez, reel sosyalizm ile birlikte işçi sınıfı hareketinin kapitalist sistem üzerinde oluşturduğu tehdidi ve kapitalizmin temel çelişkileri ile ortaya çıkan krizi aşmak üzere açılmıştır. Parantezin açık olduğu süre içerisinde işçi sınıfı ve sendikalar büyük ölçüde sistemle bütünleşmiş, talep yönlü ekonomi politikalarına dayalı sermaye birikim süreci, o dönemdeki krizin aşılmasında kısmi süreli de olsa başarıya ulaşmıştır. Ancak, hangi önlem getirilirse getirilsin kapitalizmin içsel çelişkileri, bu sistemin ilelebet sorunsuz bir şekilde sürdürülmesini sağlayamayacak niteliktedir. Ayrıca kapitalizmin bu çelişkileri, krizlerden çıkış için geliştirebilecek seçenekleri de sınırlamaktadır. Bu nedenle,

1970'lerde ortaya çıkan krizin aşılması için benimsenen, önceki birikim rejimine geri dönüş yani, parantezin kapatılarak, 19. yüzyılda kalınan yerden devam edilmesi olmuştur.

Parantezin içinde geçen süreçte, sağlanan sosyal haklar ve gelişen sosyal güvenlik sistemi, parantezin kapatılması ile birlikte büyük ölçüde ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve güvencesizlik insanlığın çok büyük bir bölümü için tekrar en yaşamsal tehdit haline gelmiştir. Bu tehdidi bütünüyle ve sürekli olarak ortadan kaldırmak için kapitalist sistemin işleyiş tarzını ve bu sistemde parantez açılmasını sağlayan toplumsal mücadeleleri eksiksiz biçimde analiz etmek son derece önemlidir.

DİPNOT

¹Yedek işçi ordusu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Marx, Kapital cilt 1, yirmi beşinci bölüm, üçüncü kesim

KAYNAKLAR

Akkaya, Y. (2002) "Sosyal Güvenlik "Versus" Demokratik Uzlaşma", Evrensel Kültür Dergisi, sayı. 130, Ekim (78-80).

Arın, T. (2002) "Sosyal Sigorta Değil, Sosyal Güvenlik Sistemi: Sosyal Riskler, Sosyal Haklar ve Sosyal Güvenceler" 2000'li Yıllarda Sosyal Güvenlik Sistemleri, BASİSEN Yayınları: 30, İstanbul 2002, (67-78).

Castel, R. (2004) Sosyal Güvencesizlik, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul.

Güzel, A., Okur AR. (2003) Sosyal Güvenlik Hukuku, Beta Yayınevi, bası. 9, İstanbul.

Marx, K. (1993) Kapital, cilt. 1, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları.

Müftüoğlu, Ö. (2001) "Kapitalizmde Dönüşüm Dinamikleri ve Sendikal Kriz", TMMOB Sanayi Kongresi 2001, Bildiriler Kitabı, Yayın no. E/2001/291, (263-269)

Sosyalizm Ansiklopedisi, cilt. 1, İletişim Yayınları.